

Lucie Kašparová

4149

Návrh projektu doktorandského studia

Téma: Dlouhodobá nezaměstnanost jako problém sociální identity

(tématický okruh prací DSP: Marginalizace a marginalizované skupiny)

Řada studií, které se zabývají nezaměstnaností, ukazuje, že dlouhodobá nezaměstnanost má vliv na řadu aspektů lidského života - jedním z nich je i sociální identita jedince. Dlouhodobá nezaměstnanost způsobuje ztrátu sociálního statusu a neschopnost jeho demonstrace skrze spotřebu, znemožňuje smysluplně využívat volný čas a vykonávat oblíbené volnočasové aktivity, a tak izoluje jedince ze sociálního prostředí, ničí jeho sociální sítě a vzbuzuje relativní deprivaci. To vše může vést ke krizi identity.

Cíl práce:

Zjistit, jak ovlivňuje dlouhodobá nezaměstnanost sociální identitu jedince, zejména z hlediska jeho postavení v rámci sociálních vztahů, spotřeby a využívání volného času. V době, kdy dlouhodobá nezaměstnanost stále roste, považuji za relevantní poukázat na její spojení s krizí sociální identity a zkoumat, jak nezaměstnaní tuto krizi identifikují a jak se s ní vyrovnávají. Tento poznatek by mohl být například přínosný pro subjekty sociální sféry, které se zabývají pomocí nezaměstnaným. Rozšíření poznatků o důsledcích nezaměstnanosti je podle mého názoru jednou z podmínek vytvoření funkčních a účelných nástrojů pomoci.

Výzkumná otázka:

Jaké jsou důsledky dlouhodobé nezaměstnanosti pro sociální identitu jedince?

Teoretický kontext tématu:

Práce (ve smyslu placeného zaměstnání) hraje v životě člověka (přes názor některých teoretiků, např. C. Offeho, že význam práce pomalu klesá) centrální úlohu. Giddens (1999) uvádí šest zásadních charakteristik práce: peníze (zdroj uspokojení potřeb), úroveň činnosti (rozvoj schopností a dovedností), rozmanitost života (širší kontext společenských vztahů), struktura času, sociální kontakty a *osobní identita*. Ve světě, který je „organizován na principu placené práce“ (Mareš, 1998:75), představuje ztráta zaměstnání krizi identity. Profese a pracovní zařazení jsou totiž jedním ze způsobů, jak odpovědět na otázku: Kdo jsem?

Sociální identita

„Sociální identita je charakteristika nebo vlastnost lidí jako sociálních bytostí“ (Jenkins, 1996:3). Je to „naše porozumění tomu, kdo jsme a kdo jsou ostatní lidé a, recipročně, porozumění ostatních lidí sobě a druhým (včetně nás) (Jenkins, 1996:5). Vyjadřuje tedy způsoby, kterými se individua a kolektivy ve svých vztazích odlišují od jiných kolektivů a individuí. „Je to systematické ustavování a označování vztahů podobnosti a rozdílů mezi individui, mezi kolektivy a mezi individui a kolektivy. (...) Podobnost a rozdílnost jsou dynamickým principem identity, srdcem společenského života“ (Jenkins, 1996:4).

Definice sociální identity není jednoznačná. Pojmy „identita“ a „sociální identita“ u některých autorů splývají, mluví o identitě, ale myslí sociální identitu. Někdy se také hovoří o specifických sociálních identitách. Jenkins (1996:4) říká, že „všechny lidské identity jsou v určitém smyslu – spíše silnějším, než slabším – sociálními identitami“. Jinak tomu ani nemůže být, protože identity jsou o významu a „význam“ není esenciální vlastností slov a věcí. „Významy jsou vždy výsledkem souhlasu či nesouhlasu, vždy jsou věcí konvencí a inovací, vždycky do určité míry sdílené, vždy v určitém rozsahu přenosné“ (Jenkins, 1996:4).

Kidd (2002:25) rozděluje identitu na

- 1) *individuální* - oblast unikátní osobnosti, je ale sociální, protože je ve velké míře vytvářena v procesu sociální interakce
- 2) *kulturní* – náležení k určité etnické, kulturní nebo subkulturní skupině
- 3) *sociální* – kolektivní význam náležení ke skupině – individua se identifikují jako podobná (mající něco společného) s ostatními členy skupiny.

Oddělit první dva „typy“ (nebo spíš součásti) identity, je podle mého názoru důležité – pomůže nám to vyhnout se psychologizujícímu pohledu (ad1), nebo příliš rozšířenému, obecnému pohledu (ad2). Zároveň ale není možné je zcela opominout, protože tvoří určité „prostředí“ po sociální identitu – individuální charakteristiky a kulturní prostředí, ve kterém se rozvíjí, ji nutně musí ovlivňovat.

V podstatě všichni autoři chápou sociální identitu ne jakožto nějakou strnulou kategorii, či vlastnost, ale spíš jak dynamickou aktivitu, kterou je možné formovat, reflektovat, měnit a přenášet. Člověk může projít změnou sociální identity, ale nemůže ji ztratit. Identita se stále vyvíjí, nikdy „nezamrzne“. Jak říká Craib (1998:2), „základním znakem „self“ v období (pozdní) modernity je reflexivita a neustálé zpochybňování a re-konstrukce self v životním projektu. Dlouhodobá nezaměstnanost tedy může být impulsem pro změnu, zásadní přehodnocení sociální identity. Krize identity nastává z pocitu ztráty *původní* identity, nikoli identity jako takové.

Sociální identita ve vztahu k práci a nezaměstnanosti

Typ zaměstnání a distribuce příjmů jsou dvě hlavní struktury, které určují sociální status jedince ve společnosti a skrze něj ovlivňují jeho sociální identitu (MacKintosh, Money, 2000). Důsledkem nezaměstnanosti dochází u jedince ke ztrátě sociálního statusu, respektive k neschopnosti jej prezentovat. Jak upozorňuje Buchtová (2003), nezaměstnaní jsou nuceni čelit *deprivaci*, převážně ekonomické povahy. Jedná se o deprivaci *absolutní* (chudoba) i *relativní*. Čím vyšší životní standard a komfort zaměstnání (respektive příjem z něj) přináší, tím vzbuzuje jeho ztráta silnější relativní deprivaci. Finanční možnosti jedince (či rodiny) se dostávají do rozporu s tlakem společnosti na *očekávanou míru spotřeby*, tedy spotřebu, která je společností (pro osoby s daným statutem) chápána jako žádoucí. Nezaměstnaný není schopen prostřednictvím spotřeby nadále *demonstrovat svůj status* (ačkoli se nezřídká právě prostřednictvím konzumu snaží nezaměstnanost maskovat - Brožová, 2003), což má jednak vliv na jeho psychiku – sebevědomí, sebeúctu, pocity podřadnosti atd. a jednak jej pomalu izoluje od sociálního prostředí, se kterým se předtím ztotožňoval. V tomto ohledu může dlouhodobá nezaměstnanost vést až k *marginalizaci a stigmatizaci*, neboť nezaměstnanost bývá pokládána za projev selhání, neschopnosti naplnit společenská očekávání a zařadit se do společnosti (Brožová, 2003).

Dlouhodobá nezaměstnanost ovlivňuje také způsob *strukturace a využívání volného času*. V důsledku nadbytečnosti volného času klesá jeho užitek. Volný čas je zpravidla chápán jako čas k rekreaci v době, kdy člověk není v zaměstnání. U nezaměstnaného, jehož volný čas nemůže být smysluplně strukturován a využíván, stoupá riziko psychické zátěže. Finanční tíseň navíc mnohdy nedovoluje vykonávat volnočasové aktivity, které byly jak zdrojem sociální identity (sounáležitost se sociální skupinou – např. horolezci), tak *sociálních kontaktů* nezaměstnaného.

Sociální identita v kontextu osobnosti

Účinek dlouhodobé nezaměstnanosti na sociální identitu je zřejmě ovlivňován i osobními charakteristikami nezaměstnaných, jako je *věk* (mladí si svou sociální identitu založenou na zaměstnání teprve budují), *pohlaví* (ženy snášejí dlouhodobou nezaměstnanost lépe než muži, neboť spíše vidí východisko v péči o děti a domácnost - Mareš, 1998, Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel, 1933), *vzdělání* (vyšší vzdělání – vyšší status – vyšší relativní deprivace vs. lepší schopnost osob s vyšším vzděláním vyrovnat se s nezaměstnaností), *rodinný stav* (rodina, zejména partner, poskytuje emoční a sociální podporu - Buchtová, 2003) ad.

Literatura:

1. Brožová, D. 2003. *Společenské souvislosti trhu práce*. Praha: SLON
2. Buchtová, B. et al. 2002. *Nezaměstnanost: Psychologický, ekonomický a sociální problém*. Brno: Grada
3. Buchtová, B. 2003. „Zpráva z výzkumu dlouhodobé nezaměstnanosti v České republice.“ Pp 149-199 in Mareš, P., Sirovátka, T. (eds): *Trh práce, nezaměstnanost a sociální politika*. Brno: FSS MU
4. Craib, I. 1998. *Experiencing Identity*. London: SAGE, kap.1, s. 1-12
5. Gallie, D., Kostova, D., Kuchař, P. 2001. „Social Consequences of Unemployment: an East – West Comparison.“ *Journal of European Social Policy*, 11:39-54
6. Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo
7. Goffman, E. 2003. *Stigma: Poznámky o způsobech zvládnání narušené identity*. Praha: SLON

8. Jahoda, M., Lazarsfeld, P.F., Zeisel, H. 1933. *Marienthal: The Sociography an Unemployment Community*. London: Tavistock
9. Jenkins, R. 1996. *Social Identity*. London: Routledge
10. Kidd, W. 2002. *Culture and Identity*. Basingstoke: Palgrave
11. MacKintosh, M., Mooney, G. 2000. „Identity, Inequality and Social Class“ Pp 79-114 in Woodward, K. (ed.): *Questioning Identity: Gender, Class, Nation*. London: Routhledge
12. Mareš, P. 1998. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: SLON
13. Mareš, P., Sirovátka, T. (eds.) 2003. *Trh práce, nezaměstnanost a sociální politika*. Brno: FSS MU
14. Mareš, P., Sirovátka, T., Vyhlídal, J. 2002a. *Ztráta zaměstnání: Reakce, plány a flexibilita nezaměstnaných (1. vlna panelového šetření)*. Brno: VÚSPV
15. Mareš, P., Sirovátka, T., Vyhlídal, J. 2002b. *Nezaměstnanost na trhu práce: Dopady nezaměstnanosti, hledání zaměstnání, faktory marginalizace a úspěchu na trhu práce. Závěrečná zpráva*. Brno: VÚSPV
16. Mareš, P., Sirovátka, T., Vyhlídal, J. 2003. „Dlouhodobě nezaměstnaní – životní situace a strategie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 39: 37-54
17. Szaló, C., Nosál, I. (eds.) 2003. *Mozaika v re-konstrukci. Formování sociálních identit v současné Evropě*. Brno: Masarykova Universita
18. Vyhlídal, J. 2001. „Vývoj dlouhodobé nezaměstnanost v České republice“ *Sociální politika*, 27 (12): 16-18

Výběr respondentů a výzkumná metoda

Míra stigmatizace a relativní deprivace nezaměstnaných se liší v závislosti na tom, jak je nezaměstnanost v tom kterém prostředí rozšířená. V homogenním prostředí s vysokou mírou nezaměstnanosti asi nebude její dopad na sociální identitu

tak velký jako v oblastech, kde je nezaměstnaných málo a pracovní úspěch je skoro normou (srv. Mareš, Sirovátka, Vyhlídal, 2002a,b). Technologický rozvoj v posledních třech dekáдах přinesl zásadní změny v ekonomické dělbě práce. V západních zemích došlo k poklesu výroby v oblasti těžkého průmyslu, což přineslo změny i na trhu práce. „*Nové pracovní komunity, které se rozvinuly během industriální revoluce, jsou dnes na ústupu*“ (Craib, 1998:3). Tento jev lze sledovat i u nás, zejména v převážně průmyslových oblastech, např. na Severní Moravě, kde se v průběhu uplynulých patnácti let rozvinula vysoká míra dlouhodobé nezaměstnanosti, způsobená převážně strukturálním nesouladem nabídky a poptávky na pracovním trhu.

Z výše uvedeného vyvozují, že aby bylo dosaženo jasnějších a přesvědčivějších výsledků, bylo by dobré porovnat alespoň dvě oblasti – s vysokou a nízkou mírou nezaměstnanosti (ukáže se, jaký je skutečný vliv a co je jen důsledek homogenity prostředí). Proto se zaměřím na Prahu a Ostravu.

Výzkum bude proveden metodou kvalitativních rozhovorů s dlouhodobě nezaměstnanými, tedy lidmi, kteří jsou bez zaměstnání 12 měsíců a déle.

První kontakt s respondenty bude navázán prostřednictvím MSSZ (pobíratelé doplatku do životního minima) a úřadů práce¹, později snad také pomocí „snow ball“.

K analýze získaných rozhovorů bude využit program pro zpracování kvalitativních dat ATLAS.

Etické dilema spojené s výzkumem

Je samozřejmé, že diskuse nad negativními dopady nezaměstnanosti může respondenty frustrovat a přinutit je přemýšlet a mluvit o věcech, které jim nejsou příjemné. Proto zvažují použití techniky *lifestories*, která mi přijde z tohoto hlediska méně problematická, než kladení cílených dotazů.

¹ Došla jsem k závěru, že kontaktovat respondenty pouze přes jednu z těchto institucí by mohlo vést vytvoření jednostranného vzorku: zatímco přes ÚP by se mi nepovedlo kontaktovat „zlomené“, demotivované nezaměstnané, MSSZ zase nemá v evidenci ty nezaměstnané, kteří si nepožádaly o vyplácení doplatku do ŽM.

Harmonogram:

- 1.-2. semestr: Teoretická příprava, navazování kontaktů
- 3.- 4. semestr: Navazování kontaktů, sběr dat, průběžná analýza
- 5. - 6. semestr: Závěrečná analýza dat, dokončení práce